

Németh György (1956) egyetemi tanár, az ELTE Ókortörténeti Tanszékén és a Debreceni Egyetemen tanít. Huszonegy önálló kötete, mintegy ötven tanulmánya és számos cikke jelent meg magyarul, németül, angolul, franciául és románul.

Legutóbbi írása az *ÓKOR*-ban: *Xenophón és a fiúk* (2004/3).

Lányka a kardok közt

Németh György

Genfben, a Dareios-festőt és környezetét bemutató, 1986-ban megrendezett tárlaton kiállítottak egy mindössze 23,2 cm magas, harang alakú kratért, amelyet a felső pereme alatti halszálka alakú díszítés alapján az ún. Halszálka-csoportba (Kr. e. 340 k.) sorolnak (1. kép). A kis méretű vegyítőedény egyik oldalán két volutás növénymotívum között egy kézen álló lányka látható, lábai a feje fölé hajlanak. A lány előtt és mögött egy-egy markolatával földbe ásott kard mered hegyével az égnek. A kardok markolatgombja mindenesetre látszik, a mester így csak jelezte, mire kell gondolnunk: egy kardok között életveszélyes mutatványt végrehajtó akrobatára. A képmező felső részének jobb és bal oldalán egy-egy labda utal az akrobaták más, veszélytelenebb gyakorlataira. A váza másik oldalán két volutás növénymotívum között egy jobb profilban ábrázolt, zárt hajhálót (*kekryphalos*) viselő női fej látható. A hajháló peremén is megfigyelhető a halszálka motívum. A kratért Fiorella Cottier–Angeli magángyűjteményében

1. kép

őrzik, első kiadása Aellen, Chr.–Cambitoglou, A.–Chamay, J. kötetében található.

Aki olvasta Xenophón *Lakomáját*, azonnal eszébe ötlük az alábbi jelenet (2. 11): *Ezután behoztak egy olyan karikát, amelyre körben, függőlegesen álló kardokat erősítettek. A táncosnő kézenátfordulással a kardok közé bukfencezett majd hegyük fölött kifordult közüliük. A nézők attól féltek, hogy baja esik, ő azonban bátran és magabiztosan hajtotta végre a gyakorlatot. 12. Sókratés ekkor Antisthenészhez intézte szavait.*

– Aki csak látta ezt, nem vonhatja kétségbe, gondolom, hogy a bátorság tanítható, hiszen ez a lány, nő létére, nagyon is bátran rontott neki a kardoknak!

13. – Az lenne talán a legjobb – jegyezte meg Antisthenész –, ha ez a syrakusai bemutatná a városnak a táncosnőjét, és megígérné, ha megfizetik, megtaníttja rá az összes athénit, hogyan rontsanak rá az ellenség lándzsáira.

14. – Peisandrost, a népszónokot bizony én is szívesen látánám, amint azt gyakorolja, hogyan kell a kardok fölött bukfenceznie – gúnyolódott Philippos –, hiszen annyira iszonyodik a lándzsák látványától, hogy még a hadjáratokat is nagy ívben elkerüli! A váza kiadói ezen a ponton meg is álltak. Idéztek még egy apuliai párhuzamot, és megjegyezték, hogy Dél-Itáliában az ilyen mutatványokat nem ugyanazért mutatták be, mint Hellasban, vagyis nem lakomákon, hanem vallási ünnepen, talán Dionysosnak ajánlott áldozatként. Amellett, hogy a közölt vázán semmi sem támaszt alá valamiféle rituális értelmezést, a *kybistétérek*, vagyis a – régiesen szólva – bukfencező művészek, vagyis akrobaták irodalmi megjelenésének még Xenophón más műveiben is megtalálhatták volna a párhuzamát. A xenophóni *Lakoma* egy későbbi pontján Sókratés visszatér a veszélyes mutatványra, és kifejti, mennyire értelmetlennek tartja azt (7. 2): *Épp csak befejezte az éneket, amikor becipeltek egy faze-kaskorongot, hogy a táncosnő azon mutassa be látványos gyakorlatát. Sókratés ekkor a lány gazdájához fordult: – Attól tartok, syrakusai barátom, hogy valóban olyan bölcselkedő leszek, amilyennek nevezté! Azon gondolkodom most, milyen könnyedén végrehajtja gyakorlatát szolgál, ez a fiú és ez a lány, mi pedig a legnagyobb örömmel nézzük őket, miközben jól tudom, hogy éppen ezt akarod. 3. Csak-hogy nézetem szerint a kardok fölött átbukfencezni veszélyes mutatvány, egyáltalán nem illik egy lakomára. Az is valóban látványos, ha valaki egy forgó korongon ír és olvas, de nem tudom, mi élvezetiünk lenne benne. Azt sem hiszem, hogy szebb látványt nyújtanának a kifacsart és karikát utánzó testek, mintha nyugalomban gyönyörködhetnénk szépségükben és fiatalságukban.* Xenophón az *Emlékeim Sókratésról* (1. 3. 9) lapjain a kardok között bukfencezést az értelmetlen vakmerőség szinonimájaként használja: *Mondd csak, Xenophón, nem úgy gondoltad eddig, hogy Kritobulos inkább józan, semmint vakmerő, inkább előrelátó, semmint meggondolatlan és nem rohan a veszélybe?*

– De, nagyon is – felelte Xenophón.

– *Képzeld el, hogy most meg ő a legvakmerőbb és a legkönnyelműbb. Mintha éles kardok közt bukfencezne, vagy a tűz közepébe vetné magát.*

10. – *Mit láttál? Mit követett el, hogy ilyen rossz véleménynyel vagy róla? – kérdezte Xenophón.*

– *Hát nem vette a bátorságot, és megcsókolta Alkibiadés fiát, akinek a legszebb az arca, s a legsugárzóbb az ifjúsága?*

Sókratés szerint ugyanis egy szép ifjú iránt érzett szerelem még a mérges pók csípésénél is veszedelmesebb, mivel a pók csak akkor mérgez meg, ha hozzáérünk, a szép fiú megpillantása viszont távolból is halálra tud sebezni.

Platón egyik leghumorosabb dialógusában, az *Euthydém*osban Sókratés egy szofista testvérpáron, Euthydémoson és Dionysodóroson gúnyolódik, akik fegyveres vívás oktatóiból képezték át magukat „filozófussá”. Amikor Dionysodóros azt állítja, hogy ő mindent tud, Sókratés kétértelműen kezd (294e): *– Na, hát – mondtam erre – csak nem jutottál olyan messze a bölcsességben, hogy a te korodban tótágast állva kardok között bukfencezz és keréken forogj?*

– *Nincs olyasmi, amit nem tudnék – felelte.* (Steiger Kornél fordítása)

A két gyakorlatban felismerhetjük a xenophóni *Lakoma* artistalányának mutatványait. Az *Euthydém*os Kr. e. 430 és 420 között játszódik, igaz, Platón csak a Kr. e. 4. században írta. Minthogy a xenophóni *Lakoma* és az *Emlékeim Sókratésról* is a Kr. e. 360-as évekre datálható, vagyis mintegy húsz esztendővel a genfi váza keletkezése elé, úgy tűnik, a kardok között bukfencezés virágkora a Kr. e. 4. század lehetett. A genfi váza az itáliai görögség műve, de ne feledjük el, a xenophóni *Lakoma* artistalánya is Syrakusaiból érkezett Athénba. Bizonyos jelekből arra következtethetünk, hogy Menandros Kr. e. 316-ban bemutatott komédiájának, a *Dyskolos*nak (Embergyűlölő) elveszett soraiban, méghozzá a mogorva Knémón zsrörtölődésében is szó esett a kardok közötti mutatványról. A Kr. u. 200 k. görög nyelven alkotó római író, Claudius Aelianus fiktív levélgyűjteményében ugyanis Menandros két hőse, a mogorva Knémón és későbbi apóstársa, Kallippidés arról vált egymással levelet, hogy Knémón vegyen részt egy Pan tiszteletére rendezett áldozati szertartáson (ami a görögöknél többnyire grillpartit jelentett). Knémón, az embergyűlölő, természetesen tiltakozott, de a papiruszon fennmaradt eredeti sorokban nem ejtett szót a kardok között bukfencezésről. Aelianus (görögösen Ailianos) azonban fiktív leveleiben „rekonstruálja” Knémónék üzenetváltását levélgyűjteménye 13–16. darabjaiban. Knémón levelei a darabban elhangzott szavaiból vannak összeállítva (valóságos antik posztmodern teljesítmény!), míg Kallippidés – aki Menandrosnál nem sok szót kapott – az összes többi szereplő gondolatait ismétli. Nos, Knémón a 16. levélben elutasítja a szíves invitációt, és Kallippidés fejéhez vágja, hogy nemcsak a lányok után fog szaladni az áldozat (és az italáldozat) mámorában, hanem tűzbe is ugrik és kardok (vagy nagy kések) között fog bukfencezni (*eis machairan kybistan*).

Nézetem szerint ez a sor is a Menandros-műből származhat, de abból a részből, ahol Knémón monológja töredékesen maradt ránk. Knémón szavai mindenesetre ugyanarra utalnak, mint a xenophóni Sókratésé: csak az viselkedik így, akinek elment az esze – hacsak nem éppen ez a foglalkozása. Ezt az értelmezést erősíti meg Artemidóros *Álmoskönyve* is, amelyben azt olvassuk (1, 76): *Karikákkal dobálózni, kardok körül körbeforogni* (machairas peridineisthai) vagy (közülük) *kiszaltózni* (ekkybistan) *azok számára, akik értenek hozzá, nem jelent rosszat, mások számára azonban a legnagyobb veszedelem közeledtét jelenti. Ugyanez vonatkozik arra is, ha trapézművészeiről álmodnak.* Ugyancsak megőrökíti a veszedelmes mutatványt a Kr. e. 4. század végén élt Hippolochos Karanos fényes lakodalmáról szóló levelében. A kardok fölött történő bukfencezés azonban nem Kr. e. 4. századi találmány. Már Polygnótos Kr. e. 430 k. készült athéni amforáján látjuk, hogyan tanították az akrobata iskolában ezt a mutatványt éppúgy, mint a táncot, a fegyveres táncot vagy az asztalon végzett akrobatikát (2. kép, Nápoly, Museo Nazionale 3232). Az azonban talán nem véletlen, hogy Polygnótos vázája dél-itáliai exportra készült. A Kr. e. 430-as időpont mindenesetre nem sokkal előzi meg a Xenophón által ábrázolt lakoma fikatív időpontját (Kr. e. 422).

A *kybistétérek* megjelenése a lakomákon és a nyilvános ünnepeken azonban már jóval korábban kimutatható mind a vázák ábrázolásain, mind pedig az irodalmi forrásokban. Egy Kr. e. 540 k. keletkezett fekete alakos athéni alpanathénaia-vázán egy lovas látunk, aki mögé a ló hátára felugrik egy két pajzsot tartó, sisakos alak (Párizs, Bibliothèque Nationale 243). A zenekíséretet egy *aulos* szolgál-

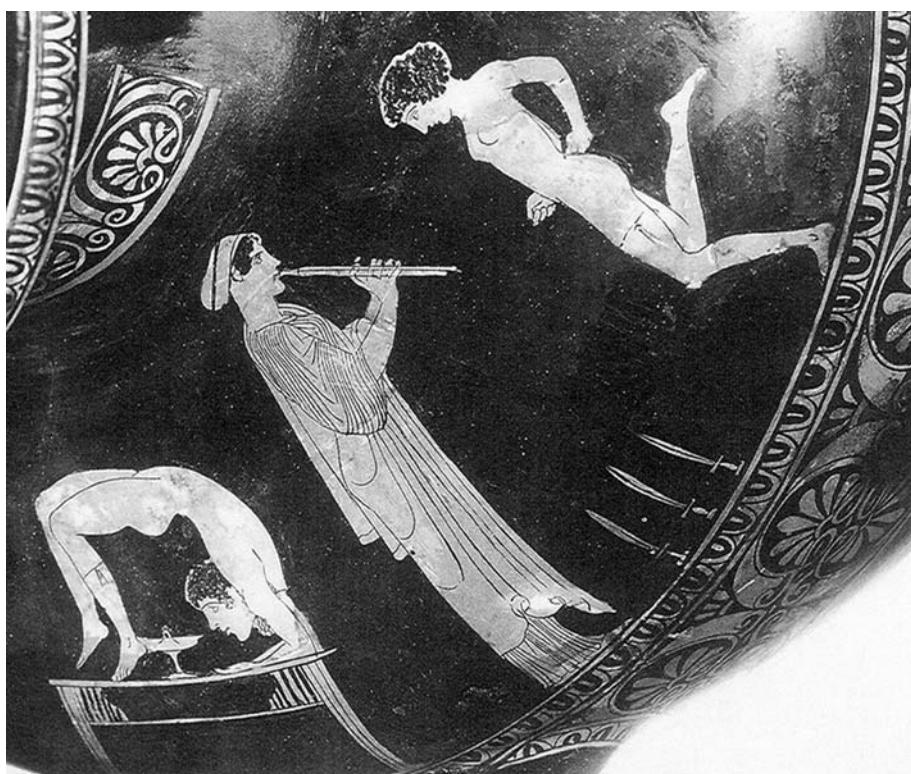
tatja. Egy emelvényen négy néző ül, és az egyik odakiált: *kados toi kybisteitoi*. A felirat értelmezése vitatott. Ebben a formában Alfred Schäfer szerint azt jelenti, hogy „éljen a *kybistétér*”, ebben az esetben azonban a *kadost kalos* (jó, szép) formára kell javítani. A *kados* viszont azt is jelenti, hogy borosedény, ami a nézők kívánságának meg is felelhetne abban a formában, hogy „boroskancsót az akrobatának!” Ne feledjük el, az általunk ismert egyik legkorábbi görög felirat, az ún. Dipylon-váza egy boroskancsón maradt fenn, és egy hexametert tartalmaz: *Az, ki a táncosokat tréfában mind megelőzi* (ti. kapja e kancsót, nyilván borral együtt). A *kybistétér* (vagy *kybistés*) a párizsi vázán tehát egy műlovar akrobata, aki teljesítményéért versenydíjat kap. Az irodalom legkorábbi *kybistétére* Homéros *Ilias*ában lép fel (18. 604–606):

Ott mulatoztak, míg közepettük az isteni dalnok lantszava szólt: és két bukfences táncos a körben lejtett örvénylő forgással a lant ütemére.
(Devecseri Gábor fordítása)

Ezek a *kybistétérek* Achilleus pajzsán, a békés város táncmulatságán lépnek fel (tehát nyilvános ünnepen), de az *Odysseia* megismétli e szavakat Menelaos és Helené lakedaimóni lakomáján, vagyis nem nyilvános ünnepen, hanem egy esküvői ebéden. A két eposz nem mond semmit a *kybistétérek* társadalmi állásáról, de feltehető, hogy profi művészekről van szó, nem pedig arról, hogy a lakoma valamelyik résztvevője felpattant és bukfencezni kezdett volna. Pedig ilyen is akadt. A Dipylon-váza feliratát éppen úgy szokás értelmezni, hogy egy lakoma résztvevői közül

kapta az a kancsó bort, aki a legtréfásabb táncot adta elő. Az *Odysseia* phaiák jelenetében pedig Halios és Laodamas, két arisztokrata ifjú kezd a király felszólítására és társaik ütemes tapsával kísérve labdazsönglörködésbe (8. 370–380). Igaz, őket nem *kybistétérnek*, hanem *bétarmónnak* (táncos) nevezi Homéros, és természetesen szó sincs az eposzokban kardok közötti szaltózásról.

Alfred Schäfer a vázák (és részben az irodalmi művek) symposion-ábrázolásai alapján hét korszakra osztja föl a különböző időszakok lakomaszokásait. Az első a homérosi kor. Ekkor a lakoma résztvevői versengenek egymással, az arisztokratikus, mindenben erőpróbát kereső hősök időszaka ez. A lakomázók tehát nem szorulnak rá külső, professzionális szórakoztatókra (bár a homérosi *kybistétérek* alapján jelenlétük nem is kizárható). A második korszak a

2. kép

Kr. e. 7/6. század fordulójára. A vázákon pocakos táncosok jelennek meg. Schäfer értelmezése szerint e komikus figurák nem fizetett nevetetők, hanem a lakoma résztvevői közül kerülnek ki. Versengésük emléke lehet a már idézett Dipylon-váza. A harmadik korszak (Kr. e. 580 k. – 530 k.) a lakomázók fegyelmesebb táncát mutatja. A lakoma egyre inkább a fiúk felnőtt világba történő bevezetésének, szocializációjának helyszíne lesz. A negyedik korszak (Kr. e. 530 k. – 470 k.) vázáin zabolátlan szexuális kicsapongások, részegeskedések uralják az ábrázolásokat, a lakomázókat meztelen hetairák és zenész lányok veszik körül. Az ötödik korszakban (Kr. e. 480/470 – 450 k.) visszafogottabbak lesznek a lakomák, a hetairákon több a ruha, a résztvevők inkább beszélgetnek és maguk is zenélnek, közös játékokat (pl. *kottabosz*) játszanak. Athén – legalábbis az ábrázolások szintjén – megkomolyodott: ez a viselkedés illik a salamisi diadalt propagandájában is kihasználó, birodalomépítő elithez. A hatodik korszakra (Kr. e. 450–400) részben a szofista beszélgetések, részben pedig a professzionális mulattatók eluralkodása jellemző. A lakomázók passzív nézőkké válnak, maguk már nem vesznek részt a többiek mulattatásában. A mulattatók között – a *kybistétére*ken kívül – feltűnnek a táncoló törpék (Lukianos *Lakoma, avagy a lapithák* című dialógusának 18. fejezetében olvashatunk egy törpe mulatságos táncáról és énekéről). E csepűragók annyira jellemzők a századvég *symposion*jaira, hogy a Kr. e. 416-ban játszódó platóni *Lakomában* Eryximachosnak el kell küldenie az *aulos*játékos lányt, aki már odaérkezett, hogy ivás közben szórakoztassa a résztvevőket (176e). Schäfer hetedik korszakában, a Kr. e. 4. században a lakomák luxusa egyre csillogóbb, a felléptetett szórakoztatók száma megnő, műfajaik pedig egyre sokszínűbbek. Különösen jellemző volt a perzsa eredetű *oklasma*, egyfajta guggoló tánc, amit a lányok akár asztal tetején is jártak.

A genfi akrobatalány jól illeszkedik ebbe a folyamatba. A kardok között szaltózó nőalakok valóban Schäfer hatodik korszakában, Kr. e. 450 után tűnnek fel a vázafestményeken, és a xenophóni lakoma is ebben az időszakban zajlott le.

A lakomák két részből álltak. Az első, a *deipnon* jelentette magát az étkezést, amit a résztvevők közös italáldozata és éneke zárt le. A lakomázók többnyire borkirályt választottak, akinek az utasításaira megkezdődött a második rész, az ivászat, vagyis a voltaképpeni *symposion*. A mutatványosok ennek során szórakoztatták a résztvevőket. A Kr. e. 5. és 4. század végének szokásait két *symposion* szerkezetének vizsgálatával vethetjük össze. A xenophóni lakomát az ifjú Autolykos pankrationgyőzelmének tiszteletére rendezte a dúsgazdag Kallias, a fiú hódolója (Kr. e. 422). Az étkezés előtt a vendégek tornásztak, fürdőt vettek és megkenekedtek. Xenophón az ételekről nem ír, csak azt említi meg, hogy hívatlanul beállított Philippos, a hivatásos tréfamester, aki a vacsoráért cserében (tehát nem egyéb fizetség fejében) szórakoztatni akarta az egybegyűlteket. Vele együtt összesen tízen vettek részt a lakomán. Étkezés után

kivitték az asztalokat, bemutatták az italáldozatot, elénekeltek egy *paian*t, vagyis himnuszt Apollón tiszteletére, majd inni kezdtek. A *symposion* kezdetén állított be egy syrakusai vállalkozó, aki magával hozott egy csinos *aulos*oslányt, egy táncosnőt, aki az akrobatikához is értett, valamint egy jóképű ifjút, aki kitharázott és táncolt. A továbbiakban ők szórakoztatták a résztvevőket (Philippos csak a beszélgetés során próbált meg elsütni néhány élcet – mérsékelt sikerrel). A lány *aulos*át kezdte fújni, míg az ifjú kitharázott. Kallias ekkor illatos olajat akart vendégeinek adni, de ők visszautasították azt – férfiakhoz jobban illik a tornacsarnok illata. Ekkor a táncosnő tizenkét karikával zsonglörködött, majd behozták a kardokat, és közöttük szaltózott. A társaság a bátorság taníthatóságáról beszélgetett, majd a fiú mutatta be táncát. Őt Philippos utánozta (gondoljunk csak a Dipylon-váza tréfás táncversenyére, vagy a pocakos táncosok vázaképeire), majd Sókratés hívta ki a többieket szépségversenyre. Ezután énekeltek, miközben a syrakusai fazekaskorongot hozatott be, hogy a lány a pörgő korongon mutassa be gyakorlatait. Erről Sókratés lebeszélte, de abban egyetértettek, hogy szívesen megnézik a fiú és a lány *aulos*kíséréssel előadott balettjelenetét, amely Dionysos és Ariadné szerelmét mesélte el. Az ivászat ezzel véget is ért. Xenophónnál szó sem esik az *aulos*oslányok szexuális szolgálatairól, noha a Kr. e. 4. századi Athénban, az aristotelési *Athéni állam* tanúsága szerint, állami hivatalnokok ügyeltek fel rá, hogy az ilyen, többé-kevésbé zenélni is tudó lányokat ne próbálják napi két drachmánál drágábban bérbe adni (50. 2), vagyis a prostituáltak államilag maximált áron dolgoztak.

Bár Kallias kora egyik leggazdagabb athéni polgára volt, lakomája halvány árnyéka sem lehetne a makedón Karanos lagzijának, amelyet Hippolochos, annak egyik résztvevője írt le barátjához, a Kr. e. 4/3. század fordulóján élt Theophrastos tanítványához intézett levelében, aki, ahelyett, hogy részt vett volna a lakomán, mestere előadásait hallgatta Athénban (Athénaios 4, 128a–130e). A lakodalom szűk körű volt, csak húsz vendég vett részt rajta. Amikor elhelyezkedtek az asztaloknál, mindenki kapott ajándékba egy ezüst ivócsészét és egy arany koszorút. Ezután korinthusi bronztálcán hatalmas pitát nyújtottak át nekik, rajta csirkéket, kacsákat, vadgalambokat és egy libát. A korinthusi bronz arany, ezüst és bronz ötvözetéből készült és különösen nagy becsben állt a gyűjtők körében. A vendégek természetesen a bronztálcát is megtarthatták, mint ahogy az utána kapott ezüsttálcát is, amelyen a pitára libákat, nyulakat, kecskét, süteményeket, galambokat, gerléket és fogolymadarakat halmoztak. A vendégek kezét mostak, virág-, valamint újabb aranykoszorút helyeztek a fejükre, és ittak az egészségükre. *Aulos*oslányok és énekesnők tódultak a terembe egy *sambyké*slánnyal együtt (a *sambyké* egy négyhúros pengetős hangszer volt). A lányok olyan vékony ruhát viseltek, hogy egészen meztelennek tűntek. A zenei program után aranyszalagra kötött ezüst és arany illatszeres edénykéket ajándékoztak a vendégeknek. Ezután mind-

egyikük aranyozott ezüstitálcát kapott, de akkorát, hogy egy sült disznó is ráfért. A disznó hasából sült rigók, kacsák, énekes madarak, tojások, babpüre és fésűskagylók ömlöttek ki. A következő fogás sült kecske volt, amihez ajándék aranykanál járt. A vendégek nem tudták hová rakni a sok kincset, ezért elefántcsont kosarakat és ládákat kaptak, hogy abban vihessék haza ajándékaikat. De még ezután is kaptak egy-egy koszorút, valamint arany és ezüst illatszeres edénykéket. Ekkor phallosvivők és bohócok szállták meg a termet, valóságos karnevált varázsolva az asztalok közé. Az artista nők (*thaumaturgoi gynaiques*) kardok közt szaltóztak (*eis xiphé kybistószai*) és tüzet nyeltek. Melegített thasosi, mendéi és lesbosi bor után üvegtálcákon sülthalakat hoztak be, valamint ezüst kenyérkosárban süteményeket. A kosarak is a vendégek ajándékainak számát gyarapították. A kézmosást újabb aranykoszorú, valamint illatszeres edénypár követte. Közös ivás után száz tagú kórus énekelt el a menyegzői himnusz, amit néreiseknek és nimfáknak öltözött táncosnők produkciója követett. Aranyszegélyű tálcán mindenki kapott egy sült vaddisznót, majd sokat, nagyon sokat ittak. Egy híres, bár már öreg bohóc, Mandrogenés viccei és tánca után elefántcsont kosárkákban süteményeket hordtak az asztalokra. Így zárult le Karanos lakodalma. A vendégek otthon házat, szántókat és rabszolgákat vásároltak a menyegzői ajándékokból.

Ha összehasonlítjuk a két *symposiont*, láthatjuk, a gazdagok mennyivel gazdagabbak lettek Perzsia meghódítása után. De az is feltűnhet, hogy Petronius Trimalchiója, bármennyire is szeretett volna felválni, Karanoshoz képest szinte szerény lakomát adott a Nero-kori Rómában. A komikum nem is abban rejlett, hogy milyen költséges vacsorát adott, hanem abban, hogy ezt egy műveletlen felszabadított

rabszolga tette, és vendégei is hasonszőrűek voltak. A lakoma mint irodalmi műfaj ugyanis az olvasókban a platóni–xenophóni filozófiai beszélgetéseket idézte fel, és ebből a szempontból Trimalchio ostoba fecsegése kínosabb volt, mint lakomájának megannyi ízléstelensége. A filozofus-*symposion* paródiáját Lukianos írta meg már idézett művében, a műfajt pedig Plutarchos és Athénaios növelte enciklopédikus beszélgetéssé (Kr. u. 2–3. század). Aki az antik lakomák lefolyása és kellékei iránt érdeklődik, annak az Athénaios lakomázó bölcsei által elmesélt történetek kifogyhatatlan tárházat jelenthetnek. Hippolochos levelét is ő idézi, amelyben újból felbukkant a kardok között szaltózó lányka. Mégsem az ő írása, hanem a Kr. u. 4. századi Libanios egyik levele (1411, 2) említi utolsóként a görög ókorban ezeket az életükkel játszó akrobata lányokat, akiket, mint láttuk, néhány vázafestő is megörökített a Kr. e. 5–4. században.

Köszönettel tartozom a genfi Musée d'art et d'histoire-nak a váza újraközlésének engedélyezéséért, és azért, hogy elküldték a fényképét (158 n/m 931).

IRODALOM

- A Dareios-festőt bemutató kiállításához vö. Aellen, Chr.–Cambitoglou, A. – Chamay, J., *Le peintre de Darius et son milieu. Vases grecs d'Italie méridionale*. Hellas et Roma IV., Genf, 1986, 199–201.
- A kardok között szaltózó lányok képi ábrázolásához vö. Baumeister, A., *Denkmäler des klassischen Altertums* I., München, 1889, 585.; Schäfer, A., *Unterhaltung beim griechischen Symposion. Darbietung, Spiele und Wettkämpfe von homerischer bis in spätklassische Zeit*, Mainz, 1997, 43. tábla 1. A xenophóni *kybistétér*-jelenethez vö. Huß, B., *Xenophons Symposion*, Stuttgart–Leipzig, 1999, 141.